

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՑՐԵՐԸ

1. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԻ ԵՎ ԶՄՅՈՒՌՆԻԱՅԻ ԳԱՂԹՈՋԱՆՆԵՐԸ

Հայաստանին հարևան Բյուզանդիան այն երկիրն էր, ուր դեռևս վաղ միջնադարում հանգրվան գտան գաղթի ուղին բռնած հայերը: Բոսֆորի ափերին փոխած Կ. Պոլիսը՝ Արևելքն Արևմուտքի հետ կապող այդ «ոսկե կամուրջը» աստանդական հայեր հյուրընկալեց տակավին V դարից, երբ Հայաստանը նշվաճվեց սահմանամերձ աշխարհակալ պետությունների կողմից, որոնց վարած քաղաքականությունը ուղղակի կամ անուղղակի պատճառ դարձավ գաղթադնացություն:

Բյուզանդիայի մայրաքաղաքն էին գալիս հայ ճարտարապետներ, պատանդ տարված կամ կրթվելու առաքված թագաժառանգներ, իշխանազուններ, զինվորականներ, վաճառականներ: Կամավոր եկվորները, հատկապես պարսկական տիրապետությունից գաղթողները չէին բավարարում հայերի խիզախությունն ու ընդունակություններին լավաժանոթ բյուզանդական կայսրերի պահանջները, որոնք VI դարից ի վեր բռնագաղթեր էին կազմակերպում Հայաստանից, հայ զանգվածներին բնակեցնում Թրակիայում, Մակեդոնիայում և այլուր:

IX—X դարերի Կ. Պոլիսում արդեն կային բավականաչափ հայեր¹:

Հետագա երկու հարյուրամյակներում հայկական տարրը նվազեց հունական մայրաքաղաքում: Դրա պատճառը հունադավան կղերի վարած համաձուլման քաղաքականությունն էր:

XIII դարի վերջերին իրադարձությունները փոխվեցին ի նպաստ հայերի: 1261 թ. Պալեոլոգները վերագրավեցին մայրաքաղաքը և հանդես եկան ընդդեմ կրոնական խտրականություն: Զգալով Արևելքից եկող մոնղոլական հորդանների վտանգը, նրանք ջանում էին հաշտության եզրեր փնտրել Հռոմի կղերապետության հետ, ոտքի հանել համաքրիստոնեական աշխարհը, սպառնացող վտանգին դիմագրավելու նպատակով:

1307 թ. մարտի 19-ին Կիլիկյան Հայաստանի մայրաքաղաք Սսում գումարված եկեղեցական ժողովին մասնակցում էին 26 հայ եպիսկոպոսներ², դրանց թվում Կ. Պոլսի հայ գաղութի հոգևոր պետերը: 1360 թ. Կ. Պոլսի մեջ

¹ III. Дуль, История Византийской империи, М., 1948, էջ 75:

² Տե՛ս Հ. Աղեխանյան Պալեոկան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս, Վիեննա, 1878, էջ 281:

հայերն ունեին ս. Սարգիս եկեղեցին և նրա շուրջը համախմբված հայկական համայնք: Նույն տարում կաֆայեցի կողմաս անունով հայ վաճառականը կառուցել տվեց երկրորդ եկեղեցին, որը Ղրիմից վերագաղթած հայ առևտրականների դրամով վերաշինվեց և ընդարձակվեց 1436 թ.³

1453 թ. մայիսի 29-ին թուրքական բանակը Մուհամադ II Ֆաթիհի գլխավորությամբ գրավեց Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքը, որի անհուսալի ու համառ պաշտպանությանը մասնակցում էին նաև գաղութի հայերը: Սուլթանը թուլյատրեց իր զինվորներին երեք օր շարունակ կողոպտել քաղաքը: Բյուզանդական զինվորների և քաղաքի բնակչության մի մասը սպանվեց, մնացյալը գերեվարվեց:

Սուլթան Մուհամադ Ֆաթիհի առաջին հոգսը եղավ Կ. Պոլսի վերաշինումը: Նրա հրամանով նոր բռնագաղթեր կազմակերպվեցին Փոքր Ասիայի քաղաքներից: Բռնագաղթվածներին նա ազատում էր գլխահարկից, տրամադրում բնակարաններ, հողամասեր, կալվածքներ: Գաղթեցվում էին հույներ, հրեաներ, ինչպես նաև ստվարաթիվ հայեր: Սուլթանը նկատում էր հայ արհեստավորների կատարած դերը Ստամբուլի գեղեցկացման և հեռավոր ափեր կտրող վաճառականների շնորհքը՝ նորակառույց պալատները զարդարելու գործում: Ֆաթիհը և նրա հաջորդները շարունակեցին հայկական նոր զանգվածներ բնակեցնել Կ. Պոլսում: Դեպի մայրաքաղաք բռնագաղթի ենթարկվեցին հայեր՝ Բրուսայից, Բարերդից, Արաբկիրից, Ամասիայից, Կիլիկիայից, Եվդոկիայից, Ակնից: Այդ եղանակով 1457 թ. գաղթողներ եղան Թեոդոսիայից, 1479 թ.՝ Լարամանիայից, 1493 թ.՝ Անկյուրիայից, Ակքերմանից, 1514 թ.՝ Թավրիզից⁴:

Թուրքերի գրավումից քառորդ դար անց, 1478 թ. վիճակագրական մի տեղեկության համաձայն, Կ. Պոլսում կային 100—120 հազար բնակիչներ, որոնք բնակվում էին 16.026 տներում և ըստ ազգությունների ունեին հետևյալ պատկերը. 9486 տուն մահմեդական, 3743 տուն հույն, 1647 տուն հրեա, 817 տուն հայ, 267 տուն կաֆայեցի (սրանց մի մասը հայեր էին), 332 տուն եվրոպացի, 31 տուն զնչունեթ⁵: Ուրեմն, XV դարի այս հայ գաղթավայրի Ստամբուլ և Ղալաթիա մասերում արդեն բնակվում էր շուրջ 1000 հայ ընտանիք:

Հետագա դարերում թիվը բազմապատկվեց: Բռնագաղթների ու պանդըխտության ճանապարհով բերվածների հաշվին ստեղծվեցին նոր արվարձաններ, ստվարացան նախկին թաղամասերը: Կ. Պոլիսը գնալով դառնում էր խճանկարը ողջ արևմտահայության, այսինքն՝ մի համայնք, որի մեջ Արևմտյան Հայաստանի ամեն մի նահանգ, ամեն մի գավառ, նույնիսկ ամեն մի գյուղ իր մասնիկն ու ներկայացուցիչն ունեի:

Կ. Պոլսի հայ բնակչությունն ավելի ստվարացավ XVI—XVIII դարերում և հասավ մինչև 200.000-ի: Սուլթան Սելիմը, Չալդրանի հաղթանակից հետո, հազարավոր ընտանիքներ, մեծ մասամբ հայեր, քեչեց Կ. Պոլիս: Դրան հաջորդեցին 1577 թ. Նախիջևանի, ապա Թավրիզի բռնագաղթերը: Թուրք-պարսկա-

³ Տե՛ս «Հնգադարեան յիշատակարան Սամաթիոյ ս. Գեորգ եկեղեցւոյ, պատրաստուած Պետրոս Կարապետեանէ», Իսթամբուլ, 1935, էջ 15:

⁴ Տե՛ս Հ. Ահապյան, Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին, Երևան, 1957, էջ 7—8, 267—272:

⁵ Տե՛ս Երեմիա Չելեպի Քյոնսուքեան, Ստամբուլի պատմութիւն, Վիեննա, 1913, էջ 210:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 52 և հան. 1

կան 1578—1590 թթ. և 1604—1638 թթ. երկարատև պատերազմները, շահ Աբրահիմ արշավանքները, ջալալիների ապստամբություններն Արևմտյան Հայաստանում ժողովրդին հարկադրում էին թողնել հայրենի երկիրը և ասլաու-տանել օտար մայրաքաղաքում: Այնպես որ XVII? շարի կեսերին Կ. Պոլսում արդեն 8000 տուն տեղացի և 50 հազար էլ պանդուխտ հայեր կային⁷: XVIII դարի վերջին մայրաքաղաքի ընդհանուր բնակչության թվում հայերն ու հույներն արդեն մեծամասնություն էին կազմում:

Կ. Պոլսի գրավումից քիչ անց՝ 1461 թ., մայրաքաղաքի հայադավանները ձևավորվեցին իբրև առանձին համայնք: Սուլթանի հրամանագրով Հովակիմ եպիսկոպոսը նշանակվեց առաջնորդ: Տրվեցին մի շարք արտոնություններ: Կ. Պոլսի համայնքապետներն առաջին հրովարտակը ստացել են ոչ շուտ, քան 1540-ական թվականները, այսինքն՝ սուլթան Սուլեյման Կանունիի տիրակալության շրջանում⁸:

Հակոբ Սիրունին ապացուցել է, որ առաջին պատրիարք Հովակիմն ավելի վաղ էր հասել հունական մայրաքաղաքը, քան թուրքերը, ըստ որում այս անունով եղել են մի քանի անձնավորություններ, որոնցից մեկն է միայն բազմել պատրիարքական աթոռին՝ 1461 թ.: Հովակիմ պատրիարքը նստել է Սամաթիայի ս. Գևորգ եկեղեցում և 1478 թ. աթոռը հանձնել է Նիկողայոս եպիսկոպոսին⁹:

Այս շրջանից էլ ձևավորվել են հայոց պատրիարքի, ավելի ճիշտ՝ պատրիարքարանի իրավունքները, ինչպես նաև պարտականությունները սուլթանական կառավարության հանդեպ: Սկզբում Կ. Պոլսի պատրիարքներին էին ենթարկվում Փոքր Ասիայի՝ Բուրսայի, Այդընի, Կասթեմունիի, Անկյուրիայի և Սեբաստիայի շրջանները, քանի որ միայն սրանք էին հպատակեցված կայսրությանը: Դարավերջի քառորդին, երբ օսմանյան դորքերը նվաճեցին Տրապիզոնն ու Ղրիմը, այդ թեմերը նույնպես անցան պատրիարքի իրավասության տակ: Հետագա դարերում, պարբերական փոփոխություններով, ընդարձակվեցին հայոց պատրիարքի «կառավարչության» շրջանները, սուլթանները սրանց հոգևոր իշխանությանը հպատակեցրին նվաճած հայկական ու հայաբնակ գրեթե բոլոր մարզերի առաջնորդարաններն ու հոգևոր վիճակները, նույնիսկ այն թեմերը, որոնք 1441 թ. ի վեր պատկանում էին էջմիածնի կաթողիկոսությանը:

Ստեղծված իրավիճակը երկար շտեկեց: XVII դարում վանեցի Զաքարիայի, խոյ Հովհաննեսի, Գրիգոր Դարանաղցու և այլոց միջև ծագած գավազանակովի պատճառով պատրիարքարանի իրավասության սահմանները վերաձևվեցին, տրոհվեցին թեմերը, իսկ որոշ մարզերի հոգևոր կառավարությունն էլ, իբրև «տերունական թեմեր» անցան էջմիածնի Մայր աթոռին (Զմյուռնիա, Վասպուրական, Տիգրանակերտ): Այդուհանդերձ, մինչև սահմանադրության վավերացումը, Կ. Պոլսի պատրիարքները դիտվում էին իբրև արևմտահայերի հոգևոր պետեր և փաստորեն միջնորդ օղակ էին աղգի ու օսմանյան պետության միջև:

Պատրիարքների իրավունքների մասին եղած հրովարտականից մեզ

⁷ Տե՛ս Գրիգոր Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 461—463:

⁸ Հ. Պելեգրեման, Նյութեր Կ. Պոլսո Հայոց պատմության համար, Վիեննա, 1965, էջ 100—115:

⁹ «Էջմածին», 1963, Դ, էջ 27—31:

հասած հնադույնը 1764 թ. հունիսի 3-ին Դրիգոր Պատմաճյանին տրված Երեւոնական է, որը ջայսօր դիտական շրջանառության մեջ գրվածներից գրեթե ամենաբովանդակալիցն է: Ըստ սուլթանական հիշյալ հրովարտակի, Կ. Պոլսի սլավոնաբարձր իրավունք ունեւր տնօրինելու Անատոլիայի ու Ռումելիայի հայ աղղարնակչության հոգևոր գործերը, ընտրել տալ կամ հրաժարեցնել առաջնորդներին, թեմականներին: Ամուսնության, ամուսնալուծության և քաղաքացիական այլ խնդիրների դեպքում նրան էր պատկանում վճռական խոսքի իրավունքը: Պատրիարքն էր կարգավորում վակֆային հողերի, կտակների, հոգաբարձության խնդիրները, նվիրակներ հղում եկեղեցական տուրքերի և նվերների հավաքման համար, գավառներից ստացած բողոքները հանձնում սուլթանին կամ Բ. Դռանը, պատժում, երբեմն էլ պատժել տալիս աղանդավորության ուղին բռնած ժողովրդյալ հայերին: Պատրիարքն էր արտոնում վանքերի ու եկեղեցիների կառուցումը, դպրոցների ու նախակրթարանների բացումը մայրաքաղաքում, տպարանների հիմնումը, գրքերի տպագրությունը: Մինչև XIX դարակեսը պատրիարքները փաստորեն առինքնել էին նաև գրաքննիչների պաշտոնը:

Արևմտահայ «հոտի հովվապետն» ուներ ընդարձակ կալվածքներ, իրեն ենթակա երկու տասնյակից ավելի պաշտոնյաներ, բանտախցեր, դատական ու ոստիկանական իրավունքներ: Սուլթանը պատրիարքին ու նրա 15 ծառայողներին ազատել էր հարկերից, արտոնել ձի հեծնել, հագնվել այնպիսի տարազ, ինչպես «ներանք ցանկանային» և այլն: Հրովարտակը բովանդակում է նաև այլ իրավունքներ, որոնք միայն թղթի վրա էին, իսկ իրողության մեջ հակառակն էր կատարվում: Սուլթանները, մեծ վեդիները հայոց պատրիարքին սիրաշահում էին, երբ արևմտահայության հարկավորությունն էին ունենում, մասնավորապես թուրք-պարսկական ու ռուս-թուրքական պատերազմների պահերին, իսկ ընդհանուր առմամբ հայ բարձրաստիճան պաշտոնյան «գյալուր», «ռայա», «գլիմմի» մականուններով կառավարության աչքում ավելի ցածր էր, քան մահմեդականը:

Թուրք պատմագրությունն այսօր էլ ճգնում է հավաստել, թե հայ եկեղեցին ընդհանրապես ազատ է եղել հարկատվությունից, մինչդեռ սուլթանների հրապարակած ֆերմանները հակառակն են ապացուցում: Հայոց պատրիարքը պարտավոր էր 100 հազար ակչե միանվագ հարկ տալ արքունիքին, որպեսզի կարողանար ստանալ սուլթանական հրովարտակը՝ իր պաշտոնում հաստատվելու մասին¹⁰: Հենց այդ հարկագումարն էլ սուլթաններին և մեծ վեդիներին շահագրգռում էր հաճախակի փոփոխելու պատրիարքներին, որպեսզի ամեն մի նորընտիր պատրիարքից կորզեին 100 հազար ակչե: Պատմահայկան չպետք է համարել, որ Հովակիմից սկսած (1461 թ.) մինչև Հակոբ եպիսկոպոս Պոսեցին (1848 թ.) պատրիարքական աթոռին հերթականորեն բազմել են 82 (այլ հաշվով 85) անձնավորություն: Վերջին հարյուրամյակում դրամի ավելի կարիք զգացող սուլթանները, առանց պատճառի փոփոխել են սրանց, երբեմն նույն մարդուն երկու անգամ նշանակելու արտոնություն տվել և ամեն անգամ էլ ստացել սահմանված հարկագումարը:

Անցնելով պաշտոնի, պատրիարքները պարտավոր էին հայ եկեղեցիներից, առաջնորդարաններից, վանքերից հավաքել «միրի մուկաթա» հարկը

¹⁰ Տե՛ս Ղ. Իճճիճեաճ, Աշխարհագրութիւն, հատ. Ե, էջ 117:

(100—140 հազար ակն) և հանձնել կառավարությանը՝ Պատրիարքները միաժամանակ պարտավոր էին նոր վեդիքին տալ 500 ղուրուշ, վեդիքի տեղակալին՝ 250 ղուրուշ, չավուշ բաշուն՝ 200 ղուրուշ¹¹։ Նվերների անվան տակ պատրիարքները տուրք էին տալիս ենիչների աղասուն և նրա օջախի չավուշներին, որը վճարվել է դրամով և թանկարժեք հագուստներով։

Անշուշտ հարկագումարի անփոփոխ վիճակի ու անընդհատ ավելացման գործում քիչ մեղք չունեին նաև հոգևորականները, աթոռակովի ելած եպիսկոպոսներն ու արքեպիսկոպոսները։

Այսպիսով, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքները կառավարում էին ոչ միայն գաղթավայրի հայկական համայնքը, այլև ողջ արևմտահայությանը, դանձում էին հարկերի մի քանի տեսակներ և հանձնում կառավարությանը՝ Սուլթաններն էլ իրենց քաղաքականության մի մասը հոգևորականության միջոցով էին իրականացնում հայաշատ գավառներում։ Հոգևոր դասին որոշ արտոնություններ տալով, ջանում էին օգտագործել նրանց հեղինակությունը՝ հպատակներին հնազանդ և օտար պետությունների ազդեցություններից հեռու պահելու համար։

Կ. Պոլսի բոլոր պատրիարքները չէ, որ կարող էին աչք գոցել հայերի նկատմամբ Թուրքիայի վարած ազգային ու սոցիալական անտանելի քաղաքականության հանդեպ։ Կ. Պոլիսը տալիս է նաև այնպիսի պատրիարքներ, բարձրաստիճան հոգևորականներ, որոնք, մասնավորապես XVII դարում, հարում էին Եվրոպայի ռազմա-քաղաքական միջամտության ճանապարհով Հայաստանը Թուրքիայի և Իրանի բռնատիրությունից ազատելու գաղափարին։

Մայրաքաղաքի հոգևոր կենտրոնը հիմնականում մնում էր իբրև կղերավատատիրական ինստիտուտ, որը նպատակահարմար չէր տեսնում դիմադրական որևէ շարժում կազմակերպել ոչ միայն Կ. Պոլսում, այլև Արևմտյան Հայաստանի գավառներում։

Իրար հաջորդող պատրիարքները տեսանելի ու անտեսանելի բազմաթիվ թելերով աղերսվում էին պալատում դիրք ստացած մեծահարուստ հայ չելերիների հետ, մի դասի, որը ձևավորվեց մոտավորապես XVI դարի վերջերին, երկու հարյուրամյակ շարունակ սեփականեց Թուրքիայի քաղաքականության պաշտպանության ֆունկցիաները, կանխելով XVIII և XIX դարերի պոստհայամիրայությունը։

Չելերի պատվանուն են ստացել մայրաքաղաքում, Զմյուռնիայում ու գավառներում ծվարած այն հայ երեւելիները, որոնք դառնալով թուրք փաշաների և հայ եպիսկոպոսների սեղանավորներ՝ պարապում էին վաշխառությամբ, տոկոսով դրամ էին տալիս, սուլթանի առաջ երաշխավորներ դառնում և ժողովրդից կորզած առատ հասկաքաղով ուռճացնում սեփական դրամաքսակները։ Նման զբաղմունք ունեցող, մեծահարուստ ու դիրքատեր չելերիներից էին Աբրահամ Աբրոյից սկզբնավորված Աբրոյենց չելերիական հայտնի տոհմը։

Հայ չելերիները, սակայն, միայն վաշխառուներ ու պաշտոնյաներ չէին։ Նրանցից շատերը նախկին խոջաներ էին, տարանցիկ առևտրով պարապողներ, որոնք սուլթաններին մատուցած ծառայության կամ ցուցաբերած հավատարմության համար նույնպես չելերի պատվանունն էին ստացել, սակայն պահպանել էին նաև խոջա մակդիրը։

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում։

Աղղայինների, հատկապես մայրաքաղաքի հայ բնակչության աչքում հեղինակություն ցուցանելու, նրանց վրա աղղեցություն ձեռք բերելու դիտավորությամբ, չիլերինները հովանավորել են ժամանակի կրթված մարդկանց:

Արրո Զելերին հովանավորել է նշանավոր մտավորական Երեմիա Զելերի Բյոմորեյանին, ընդօրինակել տվել հայկական ձեռագրեր, սեփական ծախսերով շինել կամ վերակառուցել Կ. Պոլսի ս. Նիկողայոս, Սիլվիոսի ս. Գևորգ, Կանդիայի ս. Կարապետ և Ֆրիդլանդի ս. Գևորգ եկեղեցիները: Խոջա Երեմիայի որդի Մաղաթիա Զելերին, օգտագործելով մեծ եպարքոս Ահմեդ փաշայի վրա ունեցած իր աղղեցությունը, 1649 թ. իջեցնել տվեց թիավարական տուրքի չափը և պոլսահայերին ազատեց «մեծ զրկանքներից»:

XVI—XVII դարերում Կ. Պոլիսը աշխույժ առևտրական կենտրոն էր դարձել: Աշխարհագրական հարմարավետ դիրքը, գավառի հետ համեմատած «տանելի պայմանները», միջնեղային զինաբախումների բացակայությունը մայրաքաղաք էին ձգում հայ առևտրականներին, որոնք Հայաստանում, Իրանում դրամագլուխ դիզելով, գալիս էին դեպի Բոսֆորի ափերը, նախ ընդգրկվելու առևտրական ավելի գործոն ու լայն հարաբերությունների հորձապտույտի մեջ, ապա և նոր հանգրվանը վաճառականական թելերով կապելու գավառներին, ինչպես և Պարսկաստանին, Ռուսաստանին, հեռավոր Հնդկաստանին, կամրջելու թուրք-եվրոպական ծովային ու քարավանային առևտուրը:

Հայ առևտրականներն այստեղ ունեին մեծ թվով խանութներ, առանձին շուկաներ, խաներ (իջևանատներ), վաճառանոցներ: XVII դարում աչքի ընկնող և բազմամարդ իջևանատներն էին Խոջա խանը, ուր օթևանում էին հիմնականում Իրանից եկած հայ վաճառականները, Մահմուտ փաշա խանը, Ենիկյուրի խանը, Զեյնու խանը և Պեթիար օղալարը: XVIII դարում հիշատակվում են նաև Վեզիր խանը, Վալիդե խանը, Ենի խանը: Հայ առևտրականները հիմնականում իջևանում էին Խոջա խանում: 1660 թ. Խոջա խանի այրվելուց հետո հայ վաճառականների հանգրվանավայրը դարձավ Ղալաթիայի առևտրական թաղամասը:

XV—XVI դարերում սակավ են հանդիպում վկայություններ խոջաների մասին, սակայն հաջորդ դարում սրանք այնքան են ուժեղանում, որ XVII դարը ոմանց կողմից «խոջայական կապիտալի ոսկեդար» է անվանվում:

Պոլսահայ առևտրական դասը XVII դարից սկսած խոջա պատվանունն էր կրում, որն ունենալով պարսկական ծագում և բազմաթիվ իմաստներ, գաղթավայրի այս շրջանի հայերի համար գործածվում էր բացառապես վաճառականի փոխարեն կամ փոխաբերությամբ: Խոջաներն իրենց առևտրական գործունեությունն սկսել էին Իրանում, աստիճանաբար տարածվել Փոքր Ասիայում, մահմեդական Արևելքում, Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերում:

Կ. Պոլսի հայ գաղութի խոջաներից XVII դարում հայտնի դեմքեր էին վանեցի խոջա Ռուհիջանը, երզնկացի խոջա Հովսեփը, խոջա Դավիթը, նրա որդի՝ արդեն չիլերի Գրիգորը, Բուբուլի խոջա Աստվածատուրը, ակնցի խոջա Վահրատը, տիվրիկցի մահտեսի Վահրատը, խոջա Կիրակոսը, խոջա Նահապետը և շատ ուրիշներ:

Հայ մեծատուն խոջաներն ընդհանուր առմամբ հայ կոմպրադորական բուրժուազիայի նախորդներն էին, որոնք խարսխվելով Կ. Պոլսում, ջանում էին ազգի ներքին գործերը տնօրինող հիմնարկների մեջ տեղեր զբաղեցնել: 1650-ական թվականներին արդեն սրանց աղղեցության տակ էր Ղալաթիայի

առևտրական թաղամասը՝ ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցով, որի «մեծաշուք իշխաններն ու Երեսփոխաններն էին» խոջա Դանիելը, խոջա Մկրտիչը, խոջա Եղիան և ուրիշներ¹²։

խոջաներն իրենց գործարքները սկսել էին Հայաստանի քաղաքներում և, շատերը նեղվելով թուրք ու քուրդ ավազակախմբերի ասպատակություններից, շունենալով տարանցիկ առևտուր անելու հնարավորություններ, հարկադրաբար հանգրվանել էին առափնյա քաղաքներում։ Կ. Պոլիս գալով, նրանք չէին կարող միանգամից մոռանալ հայրենի բնաշխարհը, ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական անտանելի ճնշումները, մանավանդ որ շարունակում էին առևտուր անել Հայաստանի վրայով։ Հետևաբար, նախքան չեփբիանալը, սուլթանի պալատում տեղեր գրավելը (որը ոչ բոլորին էր հաջողվում), գավառահայ գաղթական խոջաները ընդդիմադիր դիրքում էին տիրապետող խանա-փաշայական վարչակարգի նկատմամբ և շատերը նույնիսկ ժողովրդին ազատագրական պայքարի հանելու փորձեր էին անում։

Այլ էին գավառի հետ կապված, քարավանային առևտրով զբաղվող, առավել ևս գավառահայ վաճառականները։ Սրանք էին տոն տալիս XVII դարի հայ ազատագրական շարժմանը, արտահայտում ժողովրդական զանգվածների բաղձանքները, սակայն փրկության սպեղանի առաջադրելով ոչ թե համաժողովրդական զինված պայքարը, այլ տարաշխարհից ստացվելիք օգնությունը, կաթոլիկ Եվրոպայի կամ պապական Հռոմի միջամտությունը։

Կոստանդնուպոլսի հայկական գաղութի հիմնական դասը կազմում էին աշխատավորական զանգվածները, էսնաֆությունների (համքարությունների) մեջ համախմբված արհեստավորները, մանր ու միջին առևտրականները, օրավարձու մշակները, գավառից եկող պանդուխտները, այլ խոսքով՝ ներքնախավերը։

Հայտնի է, որ Մուհամադ Ֆաթիհով սկզբնավորված հայ բռնագաղթյալներից սուլթանները նախընտրում էին մայրաքաղաք բերել արհեստավորներին՝ սեփական ապարանքները զարդարելու, նորերը կառուցելու նպատակով։ Դրա հետևանքով աստիճանաբար Արևմտյան Հայաստանի ամենատարբեր գավառներից բերված, իսկ հետագայում նաև «կամավորապես պանդխտած» և մայրաքաղաքում կենտրոնացված հայ արհեստավորների մեծ մասը ստեղծեցին իրենց էսնաֆությունները։ Նրանք պանդուխտներին կռնակ տված, դարձան թուրքական անիշխանությանն ատելությամբ նայող ամենաառաջավոր դասը մայրաքաղաքում, խուլ ձևով արտահայտեցին գավառի շահերը։ Սրանք այս շրջանում թույլ, հետագայում ավելի ուժեղ պայքարի մեջ մտան ամիրաների, սարաֆների, հայ վերնախավի հետ, ջանացին նրանց ձեռքից խլել ազգային գործերի ղեկը, դրանով իսկ հակադրվեցին նաև սուլթանական իրավակարգին։

Կ. Պոլսի հայ արհեստավորներից ամենահարգին ու սուլթաններին հարկավորները կառուցողներն էին, որոնց խալֆա էին անվանում։ XVII դարում հանրահայտ է դառնում Մուհամադ IV խան կոչվող սուլթանի արքունի ճարտարապետ բարերդի Գրիգոր խալֆան, որի փեսան՝ Պալի Պալյանը նախահայրն էր Պալյան կառուցող ճարտարապետ-ամիրանների, որդին՝ Մինաս խալֆա Պալյանը, որ կառուցեց Նուր-ի Օսմանիե մզկիթը, Ահմադ III-ի և Մահմուդ I-ի սիրելին էր։

¹² Տճ՝ ս Բ. Կյուլեսերյան, Հովհաննես Կոլոտ պատրիարք, Վիեննա, 1904, էջ 120։

Հայ աշխարհայեցողության և արհեստավորների, որոնք համախմբված էին Պալ-
յան դերպաստանի շուրջը, XVII—XVIII դարերում Թուրքիայի մայրաքաղա-
քում կառուցեցին գեղեցիկ շինություններ. Սարայ Բուրնի պալատը (հրդեհված
1875 թ.), Պեշիկթաշի հին պալատը և բազմաթիվ այլ շքեղ պալատներ ու շեն-
քեր, վերակառուցեցին Այա Սոֆիան և շատ այլ եկեղեցիներ, որոնք արդեն
մզկիթի էին վերածված¹³։

Բազմամարդ ու ազդեցիկ էին նաև կղմինդրագործների (քերեմիտչի),
իշապանների, բաղանչիների հայկական էսնաֆությունները, Կեսարացի
հայերի պատրաստած ականներով էր թուրքական բանակը պայթեցնում պա-
րիսպներ ու բերդեր¹⁴։ Թուրք ուղեգրողը, արհամարհանքով, բայց և այնպես
հիշատակում է լաղմաշիների էսնաֆության մասին, «աղտոտ դաս մը, որուն
շնորհիվ է սակայն, որ Կ. Պոլիսը մաքուր կմնա»։ Հիշատակվում են XVII դարի
հայ փորագրիչները, որոնց մեջ հայտնի են Խաչատուր հայը՝ Ունբափանի մեջ,
Այդըն հայը՝ Բեդեստանի մոտ, Կային միությունների կազմած նվազողներ-ձեռ-
նածուներ, ծաղրածուներ, երգիչներ, պարողներ, դափ խփողներ, որոնց, հույ-
ների և հրեաների հետ միասին, ընկերակցում էին նաև հայեր¹⁵։

Կ. Պոլսի արհեստագործության մեջ, ինչպես սկզբնական շրջանում,
առավել ևս XVIII դարում, ծաղկման հասավ ոսկերչությունը։ Հայ ոսկերիչ-
ները միաժամանակ թանկագին քարեր (մասնավորապես ադամանդ) մշակող
լավագույն արհեստավորներ էին։

Եթե XVI—XVII դարերի հայ արհեստավորների ու արհեստավորական
կազմակերպությունների մասին փաստերը սակավ են, ապա XVIII դարի երկ-
րորդ կեսի աղբյուրները հաղորդում են, որ Կ. Պոլսի բազմահազար հայ ար-
հեստավորությունն արդեն համախմբվել էր 65 էսնաֆությունների մեջ¹⁶։ Դրան-
ցից կարևորներն էին՝ սեղանավորների, ոսկերիչների, հացագործների, ծաղ-
կարարների, մուշտակագործների, դերձակների, պղնձագործների, հյուսների,
գավաթագործների, խոհարարների, թուր շինողների, կոշակարների էսնաֆու-
թյունները։ էսնաֆական միություններ ունեին նաև բժիշկները, վարսավիրները,
զրավաճառները, նպարավաճառները։

Կ. Պոլսի էսնաֆություններն ունեին դարավոր ավանդույթով սրբագործ-
ված կանոններ, ընտրում էին իրենց ղեկավար մարմինները, միասնաբար
դիմագրավում վերահաս աղետները, ձեռք մեկնում աղքատին ու կարոտյալին,
դժբախտության մեջ ընկնող հայրենակիցներին։ էսնաֆները փաստորեն կազ-
մում էին գաղութի հայ ազգաբնակչության ամենակենսունակ, ժողովրդի
ճակատագրով հետաքրքրվող դասը, և ազգի ներքին գործերի տնօրինության
փորձեր էին անում։ Համախմբելով գաղութի աշխատավորական զանգված-
ներին, սրանք ձգտում էին հակադրվել ունեւոր վերնաշերտերին, ինչպես նաև
սուլթանական բռնապետությանը և հենարան դառնալով առաջադեմ, գավառի
ճակատագրով հետաքրքրվող վաճառականներին, փաստորեն սատար էին
հանդիսանում հայ ազատագրական շարժմանը։

Կ. Պոլսի հայ գաղթավայրում XVI—XVIII դարերում տեղեր էին զբաղեց-
նում գավառահայերը՝ դրսեցիները, որոնք հարատև պայքարի մեջ էին արդեն

¹³ Տե՛ս Գեորգ Մետրայ, «Հայկարան» («Պարբերագիրք»), Սոֆիա, 1931, Թ. մաս, Գեղա-
րուեստ, էջ 253—254։

¹⁴ Տե՛ս «Եվլիա Չելեբի Սիյահաթնամեի», Ա, 1314, (1898), էջ 515—516, 629—630։

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 632, 645—648։

¹⁶ «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, Քիֆիս, 1912, էջ 338։

տեղաբնիկներ դարձած, ներսեցի հորջորջում ստացածների հետ, Գալիս էին Նվդոկիայից, Սերաստիայից, Տիվրիկից, Կամախից և Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ այլ շրջաններից:

XVII դարի կեսերին դրսեցիների թիվն այնքան ստվար էր, որ նրանց հարկերը դիզվելով հայրենի գավառների ազգաբնակչության վրա, վճարումն անհնար էր դառնում, ուստի պատվիրակներ էին գալիս Քյոփրյուլու եպարքոսի մոտ, խնդրում կամ գաղթողների գլխահարկը տեղում առնել, կամ էլ իրենց ազատել նրանց փոխարեն հարկեր վճարելու պարտականությունից: Գնալով պանդուխտների թիվը շատացավ և եղան պահեր, երբ 50 հազարի հասավ, սակայն միշտ պահելով դրսեցի մականունը, միշտ պայքարի մեջ մնալով գաղութի ներսեցի կոչվող հայ վերնախավի հետ:

Այսպիսով, Կ. Պոլսի մարդաշատ հայ գաղութը միջնադարում սոսկ մի գաղութ էր, այլ «տեսակ մը հայ աշխարհ հայ հողեն հեռու, որ բազկերակը պիտի դառնար պահ մը հայ կյանքին, երբ ամեն ինչ խամբեր էր հայ հողին վրա,—գրում է Հ. Սիրունին,—Խճանկար մը պիտի դառնար պահ մը ան, ուր պիտի գային բոլոր հայ գավառները, իրենց բարքերը բերել, իրենց ավանդությունները, հետքեր իրենց ընտանեկան սովորություններեն, իրենց բարբառեն»¹⁷, Կ. Պոլիսը դառնում էր նաև արևմտահայ մշակույթի նշանավոր կենտրոններից մեկը:

Մայրաքաղաքի մշակութային հորդահոս շարժումը հարկավ վերապահված էր հետագա հարյուրամյակին՝ XIX դարին: Սակայն XVIII դարում էլ այստեղ կային մշակութային հիմնարկներ, տպարաններ, դպրոցներ, որոնք որակ են կազմել՝ համեմատած խավարապատ Թուրքիայի ու նրա կազմի մեջ մտնող Արևմտյան Հայաստանի լուսակարոտ իրավիճակին:

Հայերի աշխարհիկ դպրոցը Կ. Պոլսում սկիզբ առավ XVIII դարի վերջերին, երբ սուլթան Սելիմը 1789 թ. արտոնեց հայոց պատրիարքարանին եկեղեցիներին կից դպրոցներ բացել: Առաջին դպրոցը բացվեց Գում-Գաբուում՝ մայր եկեղեցուն կից¹⁸:

Դպրոցական տարածուն ցանցի բացակայությունից և ժողովրդի ապրելակերպի դժնդակ պայմաններից օգտվելով, եվրոպացիները՝ կաթոլիկներ ու բողոքականներ, Կ. Պոլսում հիմնում են իրենց դպրոցները, ազգապառակտիչ սերմեր ցանում բազմամարդ այս գաղթավայրում:

Կ. Պոլսի գաղութում ծաղկում էր ապրել հայ տպագրությունը: Առաջին տպարանն այստեղ հաստատեց Աբգար դպիրը, 1567 թ., որը տպագրեց հինգ գիրք, սրան հաջորդեց հարյուրամյա դադարի շրջանը, մինչև հրապարակ կիշներ նշանավոր բանասեր Նրեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանը և կհիմներ իր տպարանը, որն ընդամենը երկու տարվա կյանք ունեցավ և տպագրեց երկու գիրք:

Սրանից քսան տարի անց Գրիգոր Մարգվանցին հիմնում է իր տպարանը և 45 տարիների ընթացքում տպագրում 14 անուն գիրք: Հետագա տարիներին Կ. Պոլսի հայկական տպարանների թիվը հասնում է շուրջ 25-ի: Հատկանշական է, որ կրոնա-բարոյագիտական երկերի կողքին տպագրվում են պատմական գործեր, ողբերգություններ, թարգմանություններ: Դրատպությունը սկսում է մտնել պոլսահայ կենցաղի մեջ:

¹⁷ «Էջմիածին», 1963, Ա, էջ 32:

¹⁸ Վ. Ս. Նկունյան, Հայկական դպրոցը 1800—1870 թթ., «Լրաբեր», 1971, № 4, էջ 40:

Այսպիսով, XV—XVIII դարերի պոլսահայ մարդաշատ ու կենսունակ գաղթավայրը դարձել էր ոչ միայն տնտեսական, այլև մշակութային ակնառու կենտրոն, որի 'գարգացման բարձրակետը վերապահված էր նոր պատմա-շրջանին:

Կոստանդնուպոլսից հետո Թուրքիայի տնտեսապես դարգացած մյուս կենտրոնը Զմյուռնիան էր (Իզմիրը): Մոտավորապես երեքհազարամյա հնություն ունեցող այդ քաղաքը ձգվում էր ծովի ափերով, եզերվում է գեյան ծովախորշով, առևտրական ու տնտեսական կապերով առնչակցվում ինչպես եվրոպական Արևմուտքին, այնպես էլ ասիական Արևելքին:

Լանկ-Թամուրի արշավանքից ավերված, բնակչության կեսից ավելին կորցրած Զմյուռնիան, 1419 թ. գրավվեց օսմանյան թուրքերի կողմից, սակայն վերջիններս չկարողացան անմիջապես հաստատուն խարխիս նետել այդտեղ: Կարճ ժամանակամիջոցում, Կ. Պոլսից ու այլ տեղերից ճողոպրած հույները համախմբվեցին էգեյան ջրերի ափերին, դիմագրավեցին թուրքական վայրա-դությունները և ընկան միայն ձևական կախվածության մեջ: Զմյուռնիայի կիսանկախ վիճակը վերջնականապես վերացվեց 1624 թ., երբ թուրքական զորամիավորումները արյունահեղությամբ, ավերածություններով վերանվաճեցին այն և տեղակայեցին կառավարական գործերը:

Զմյուռնիայի աշխարհագրական հարմարավետ դիրքը և համեմատաբար տանելի քաղաքական ու տնտեսական պայմանները վաղուց ի վեր դեպի քաղաքն էին ձգել նաև հայ գաղթականներին: Հայերի մասին վկայող առաջին փաստաթուղթը 1261 թ. Միքայել Պալոկոզ կայսեր և ճննողացիների միջև կնքված դաշնագիրն է, որի մեջ հույների կողքին հիշվում են նաև հայ «հաջողակ վաճառականները»¹⁹: Հին գերեզմանաքարերի վրա մնացած արձանագրությունները, ժողովրդի խոսակցական լեզվի ու բառապաշարի մի մասն ապացուցում են, որ հայերը Զմյուռնիա են գաղթել Հայաստանի արևելյան հատվածից՝ սկսած XI և XII դարերից²⁰:

XIV դարի վերջին՝ Կիլիկյան թագավորության կործանումից հետո, Զմյուռնիան ավելի հայաշատ դարձավ: Կիլիկիայից արտագաղթած հազարավոր հայ գերդաստանների մի մասը հաստատվեց Հոռոդսում, Կրետեում, Կիպրոսում, Իտալիայում, մի մասն էլ հանգրվանեց այստեղ: 1605 թ. շահ Աբբասը ավերեց Արարատյան դաշտը, բռնագաղթեցրեց հայերին և քեց Իրանի խորքերը: Արևելահայերի, մասնավորապես երևանցիների, նախիջևանցիների ու դարաբաղցիների 500-ից ավելի ընտանիքներ հետագայում խարխիս գցեցին Զմյուռնիայում: Սակայն ամենախոշոր գաղթը եղավ XVIII դարում՝ Աղա-Մուհամադ խանի արշավանքից հետո: Այս անգամ քաղաք էին գալիս կարբեցիներ, օշականցիներ, աշտարակցիներ, և գաղթօջախի հայերի թիվը հասնում է 12 հազարի:

Քաղաքի ընդհանուր ազգաբնակչության թիվը հաստատուն չի եղել: Երկրաշարժերը, պարբերաբար կրկնվող հրդեհները հաճախակի կործանում էին փայտաշեն Զմյուռնիայի ամբողջ թաղամասեր, հազարավոր ընտանիքներ

¹⁹ Տե՛ս Ա. Ալպոյանյան, Զմյուռնիո տպարանները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964,

№ 2, էջ 63:

²⁰ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 2326, «Արևելք», № 4558:

հեռանում էին այլ վայրեր, պակասում էին քաղաքաբնիկները, նորից համալրվում գաղթական եկվորներով: 1631 թ. զմյուռնիացիների թիվը 90 հազարի էր հասնում, որից 8 հազարը՝ հայեր²¹, 1731 թ.՝ 76 հազար, որից 7 հազարը՝ հայեր, 1772 թ.՝ 102 հազար, 6 հազարը՝ հայեր, 1800 թ.՝ 104 հազար, 12 հազարը՝ հայեր²²:

Քաղթօջախի հայերը տարբեր զբաղմունքներ ունեին և տրոհված էին մի քանի դասերի ու խմբերի: Ի տարբերություն Կ. Պոլսի, Զմյուռնիան չկարողացավ տալ ամիրանների և սեղանավորների այն հսկա թիվը, որը 300 տարի շարունակ մեծ դեր կատարեց իր ազդեցությունը տարածելով տնտեսական կարևոր գերատեսչությունների վրա: Սակայն այստեղ էլ կային փոքրաթիվ հայ ամիրաններ, խոշոր հողատեր-կալվածատերեր, բազմաթիվ խանութատերեր:

Քաղութի մյուս դասը արհեստավորությունն էր, որը, սակայն, այնքան էլ մեծ թիվ չէր կազմում ընդհանուր ազգաբնակչության համեմատ: Հայ արհեստավորներից հայտնի էին նուրբ ոսկերիչները, հմուտ գորգագործները, դարբինները, ներկարարները, մետաքսագործները): Վերջիններս բավարարում էին ոչ միայն քաղաքի բնակչության պահանջները, այլև մեծ համբավ ունեին Եվրոպայում ու Ռուսաստանում:

Տակավին 1717 թ. հունվարի 28-ին Պետրոս Մեծը Զմյուռնիայից Մոսկվա հրավիրեց Պետրոս Ապրոյին և նրա եղբայրներին, արտոնություններ ու նյութական հնարավորություններ տվեց նրանց, հանձնարարելով մետաքսագործական արհեստանոց բացել և ուսանողներին սովորեցնել այդ արհեստը²³:

Քաղաքում գործում էին շթագործական արհեստանոցներ: Արտադրանքը ներկվում էր, գունազարդվում տեղի բասմախանաներում և դուրս բերվում օտար շուկաներ: Հայերն ունեին տասից ավելի այդպիսի արհեստանոցներ և ստեղծում էին ծաղկանկար այնպիսի վերնաշապիկներ, վարադույրներ, սեղանի սփռոցներ, որոնք շուցնում էին նույնիսկ Եվրոպացիներին: 1790 թ. հիմնըվեց բասմայի մեծ գործարան: Այստեղ աշխատում էին 400-ից ավելի հայ բանվորներ, որոնք ներկում ու ծաղկանկարում էին կտավը²⁴:

Զմյուռնիայում կային օրամշակ բանվորներ, հազարավոր պանդուխտներ, հողագործության հետ կապված ագարակատերեր, սակայն այդ բոլորով հանդերձ քաղաքը մնում էր հայ վաճառականների խոշոր կենտրոն և ունևոր, թվաշատ ու անվանի հիմնական դասը առևտրականներն էին: Տակավին XVII դարում Զմյուռնիան Օսմանյան կայսրության ամենախոշոր վաճառաշահ քաղաքներից էր:

Քաղաքի վաճառականական կապիտալի ծաղկմանը նպաստում էր աշխարհագրական դիրքը: Համաշխարհային վաճառականության մեջ Զմյուռնիան, մինչև Սուեզի ջրանցքի բացումը, պահում էր առևտրական հանրաճանաչ կենտրոնի իր դերը: Ասիայից ապրանքները՝ գյուղատնտեսական մշակված ու անմշակ մթերքները, ցամաքային քարավաններով բերվում էին Զմյուռնիա և նավերով ուղարկվում Վենետիկ, Ամստերդամ, Եվրոպական մյուս քաղաքները: Ասիայի խորքերից եկող քարավաններն անցնում էին Հայաստանով և հիմնա-

²¹ Տե՛ս Հակոբ Վ. Քոսյան, Հայք ի Զմյուռնիա և ի շրջակայս, հատ. 1, Զմյուռնիա, 1899, էջ 43:

²² Տե՛ս ՀՄՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, գործ 9, թերթ 113—114:

²³ Տե՛ս «Հայք ի Զմյուռնիա և ի շրջակայս...», էջ 32—33:

²⁴ Տե՛ս «Տեղագրությունք ի Փոքր և Մեծ Հայս», Վենետիկ, 1864, էջ 10:

կանում առաջնորդվում էին հայերի կողմից: Արաքսի հովիտը հնդկական ապրանքների և պարսկական արտադրության փոխադրության ճանապարհն էր: Զմյուռնիայի հայերի մի մասը վերաբնակված էր Արարատյան երկրից. այժմ նրանք իրենց ձեռքն էին կենտրոնացնում այդ առևտուրն ու փոխանակությունը: Ակնհայտ է, որ քաղաքի հայ վաճառականների առևտուրը դուրս էր դալիս Ղեղական շրջանակներից, կապվում օտար շուկաների հետ:

Զմյուռնիայի հայ վաճառականները ներմուծում էին անգլիական բամբուտյա և բրդյա նուրբ գործվածքներ, ֆրանսիական ու շվեյցարական մետաքսեղեն, ավստրիական ապակեղեն և շաքար, եգիպտական բրինձ, ռուսական կարագ ու նավթ, իտալական զենքեր: Քաղաքը դառնում էր մի տեսակ մառան, որն ընդունում էր եվրոպական ապրանքներ, բաժանում ասիական մարզերին, հանգրվան տալիս արևելյան քարավաններին, փոխադրում նրանց բեռները և կազմակերպում վաճառքը²⁵, Շ. Մոնտեսքյույի վկայությամբ Զմյուռնիայից ամեն օր հայկական քարավաններ էին ուղևորվում Պարսկաստան և ասիական մայր ցամաքի այլ երկրներ: Միջերկրական ծովով Զմյուռնիայի հայ վաճառականները կապված էին եվրոպական երկրների հետ²⁶:

Զմյուռնիան միաժամանակ արևմտահայ մշակույթի կարևոր կենտրոնն էր. երկրորդը Թուրքիայում՝ Կ. Պոլսից հետո: Այստեղ կային տպարաններ, Մեսրոպյան վարժարան, նախակրթական դպրոցներ, ալգային հիվանդանոց:

Կ. Պոլսից ու Զմյուռնիայից բացի, դեռևս VIII—X դարերում հայկական ստվար համայնքներ էին ստեղծվել Փոքր Ասիայի մի քանի գավառներում, որոնք նոր համալրումներ էին ստանում Արևմտյան, նույնիսկ Արևելյան Հայաստանից: Այդ եկվորները հիմնականում արհեստավորներ ու առևտրականներ էին՝ բռնագաղթեցված հայրենի երկրից: Հայ արհեստավորներին բռնագաղթեցրին մասնավորապես դանիշմանդների տիրապետության շրջանում: Սելջուկյան սուլթան Սուլեյման իբն Գուլթիմիշը (1075—1086) աշխարհավեր իր արշավանքների ժամանակ, որոշ արտոնություններ տալով հայ «շնորհալի» ղանզվածին, տեղակայեց նոր մայրաքաղաք Գոնիայում, նրանց ձեռքերով կառուցեց ու շքեղազարդեց իր նստավայրը:

Դեպի Փոքր Ասիա սփռվող հայկական զանգվածը մարդաշատ դարձավ և նոր օջախներ ձևավորեց XIV—XV դարերում: Կիլիկիայի հայկական թագավորության բարձունից հետո Սսից, Այնթապից, Մարաշից ու Տարսուսից հազարավոր հայ գերդաստաններ հեռացան և ապրելու ու գոյատևելու հարմարավետ օջախներ փնտրեցին: աշխարհի տարբեր ծայրերում: Նրանց մի մասը հաստատվեց Փոքր Ասիայի բյուզանդապատկան քաղաքներում, որոնք շուտով նվաճվելու էին ասիական բեմահարթակ իջած օսմանյան թուրքերի կողմից:

XIV—XV դարերում Ագուլիսից, Նախիջևանից, Զուզայից, Նրևանից, Կարսից հայ գերդաստաններ են արտագաղթում և բնակություն հաստատում հատկապես այն քաղաքներում, որոնք ընկած լինելով քարավանային գլխավոր ճանապարհների վրա, կարևոր դեր էին կատարում միջազգային առևտրում. այդ քաղաքներից էին Անկյուրիան, Բուրսան, Սիվրի-Հիսարը, Ակշահիրը և այլք: XV դարի վերջերին հայկական մարդաշատ գաղթօջախներ կային նաև Կուտինայում (Քոթհաճյա), Պուրտարում, Ասարըզում, Թավշանլում և այլ

²⁵ Տե՛ս «Տեղագրություն և Փոքր և ի Մեծ Հայք», էջ 10:

²⁶ Տե՛ս *Шарль Монтескье, Персидские письма*, 1936, էջ 59:

տեղերում: Սրանցից ամենավաղը հայկական տարրը ընդունեց Ագրիանապոլիս (էտիրնե) քաղաքը:

Տակավին բյուզանդական տիրապետության վերջին տասնամյակներին Ագրիանապոլսում հաստատվել էր հայ եպիսկոպոսություն: 1316 թ. հայոց առաջնորդարան էր հիմնվել Անկյուրիայում, իսկ XV դարից նույն իրավունքներով հայոց առաջնորդարաններ կային Բուրսայում և Կոտինայում: Վաղեքին հայերը, որոնք Պոլիս մտան թուրքերուն կողմեն գրավելեն հետո,—գրում է Հ. Սիրունին,—բնականաբար Պուրսայեն և էտիրնենեն էին: Օսմանյան կայսրության երկու նախկին մայրաքաղաքներն ալ հայ համայնքներ ունեին Պոլսո գրավման ատեն»²⁷: Թուրքական աղբյուրներին քաջածանոթ Ֆրանց Բաբինգերը ի մի բերելով Թուրքիայի հայ գաղթավայրերի մասին եղած հակասական տվյալները, գրում է, որ մինչև 1478 թ. «Կը թվի, թե բավական կարևոր հայ գաղութ մը կապրեր Պրուսիայի մեջ, ուր իր ապրուստը կշահեր վաճառականությամբ: Այլապես, Ղալաթիո թաղին մեջ էր, որ կարելի էր գտնել հայության ստվար թիվ մը. հոն ճարպիկ առևտրականներ էին անոնք և այդպես էլ մնացին մինչև մեր օրերուն: Թուրքիո մնացյալ մասին, մասնավորապես Բուսնիկի շրջանին մեջ, անոնք բացառապես կապրեին ամենակարևոր քաղաքները, ինչպես Ագրիանապոլիս, Փիլիպպոպոլիս, Վառնա և ծովափնյա նավահանգիստները: Անոնց թիվը դժվար թե կես միլիոնը անցած ըլլա. Ֆաթիհի շրջանին պետք է եղած ըլլա շատ ավելի նվազ»²⁸:

Ագրիանապոլսի հայկական գաղութը գնալով բարգավաճեց: Այստեղ իրենց ամառանոցներն ունեին Կոստանդնուպոլսի հայ երեւելիները, խոշաներն ու չեխերները, որոնց շուրջը աստիճանաբար խմբվում էին արհեստավորներ, պարտիզպաններ, մանրավաճառներ: Քաղաքում հիմնվեց առանձին հայաբնակ թաղամաս: XVII դարի վերջին Ագրիանապոլսում հայ բնակիչները կազմում էին 250 տնտեսություն, իսկ XVIII դարակեսին սրանց թիվը հասնում է 314-ի:

1453 թ. հոկտեմբերի 28-ին Մուհամադ Ֆաթիհի հրամանով Անկյուրիայից մի խումբ հայեր, որոնց գլխավորում էին շորս հայտնի վաճառականներ, գաղթեցվեցին Կ. Պոլիս: Աբրահամ Անկյուրացու վկայություներից եզրակացնում ենք, որ նշանավոր այդ քաղաքում եղել է հայաշատ գաղութ, որը հետագայում էլ չի մարել և գնալով փարթամացել է: 1464 թ. ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանից պարզվում է, որ «Հայոց ՋԺԳ (1464) ապրիլ ամսոյ ԻԲ (22) եղև վերափոխումն տէր ներսէս եպիսկոպոսի Անկիրիոյ»²⁹: Ուրեմն XV դարում Անկարայում ևս հայ եպիսկոպոս է նստել:

Հայաբնակ բազմաթիվ գյուղեր կային նաև Ղարամանիայում³⁰:

1487 թ. մարդահամարի համաձայն Տրապիզոնում եղել են 226 տուն մահմեդական, 734 տուն հույն, 129 տուն հայ, 23 տուն ճենովացի³¹: Հետագա դարերում հայկական տարրը ավելի ուժեղացավ Տրապիզոնում և նույնիսկ օտարները նրան «հայաքաղաք» կոչեցին: Վաճառաշահ այդ քաղաք տեղափոխվողները հիմնականում Բաբերդի, Համշենի և Սյուրմենի շրջաններից էին: XVIII դարի վերջին Տրապիզոնում շուրջ 800 ընտանիք հայեր էին ապրում:

²⁷ Հ. Սիրունի, Պոլիս և իր դերը, հատ. I (1453—1800), Պեյրուք, 1965, էջ 117:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 178:

²⁹ Լ. Խաչիկյան, Ժն դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 216:

³⁰ Տոքթ. Վ. Թուրքուլյան, Ցիշատակարան Ամիրտովլաթյա Սաղմոսին, «Հանդես ամսօրեայ», օգոստոս, 1995, էջ 247:

³¹ Տե՛ս Հ. Սիրունի, նշված աշխատությունը, էջ 188:

Հայկական գաղթավայրեր էին հաստատված նաև Կիպրոսում, Զմյուռնիայի մերձակա շրջաններում, Այտընի փաշայության մեջ և Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններում:

2. ՍԻՐԻԱՅԻ ԳԱՂԹՈՋԱԽՆԵՐԸ

Կիրիկիայի հայկական պետության կործանումից հետո հայկական հոծ դանգվածներ ապաստան գտան նաև Սիրիայում, աշխուժացնելով այդտեղ արդեն գոյություն ունեցող հայկական գաղթօջախները, որոնք XV—XVII դարերում վերելք ապրեցին՝ կապված միջազգային առևտրական հարաբերություններում սիրիական քաղաքների դերի բարձրացման հետ:

Ոսկե Հորդանի և Իլիսանության պատերազմները, ինչպես և Կոստանդնուպոլսի, Տրապիզոնի, Ղարամանիայի գրավումը նպաստեցին այն բանին, որ լերեմուտքի և Արևելքի միջև տարանջիկ առևտրի Կասպից ծով—Աստրախան—Ազով ուղին փոխարինվի Թավրիզ—Հալեպ ուղեգծով, Թավրիզից դեպի Հալեպ ամենակարճ և բանուկ ճանապարհն անցնում էր Հայաստանի Բերկրի, Արճեշ, Արծկե, Խլաթ, Բաղեշ քաղաքներով: Բաղեշից դեպի Հալեպ կամ Նոնսիա ճանապարհը երկփեղկվում էր, մեկը գնում էր Նփրկերտի և Ամիգի, մյուսը՝ Հիսն-Կեֆի և Մերդինի վրայով: Օգտագործվում էր նաև Թավրիզից էրզրում, Նրլնկա, Սեբաստիա, Հալեպ ճանապարհը: Հալեպից դեպի Միջերկրական ծով դուրս էին գալիս երկու ճանապարհ, առաջինն անցնելով Համայից, Հոմսից և Դամասկոսից հասնում էր Տրիպոլի, իսկ երկրորդը՝ Անտիոքի և Բեյլանի վրայով՝ Ալեքսանդրիտի նավահանգիստը: Այդ ճանապարհների տարբեր հանգրվաններում և նրանց հարող շրջաններում գտնվող հայկական գաղթօջախները հասան զարգացման բավական բարձր աստիճանի:

Իր թվով և կարևորությամբ նշանակալից էր հատկապես Հալեպի գաղութը:

XIV դարի կեսերից Հալեպում կային փոքրաթիվ հայեր: Նրանք կազմակերպել էին ուրույն համայնք, որի գլուխ կանգնած էր տանուտերը կամ ռեյսը: XV դարում Հալեպի առևտրական նշանակության մեծանալու հետ մեկտեղ զարգացավ նաև հայկական գաղութը: Կառուցվեց ս. Աստվածածին եկեղեցին և գաղութը օժտվեց եկեղեցա-վարչական իշխանությամբ: Մինչև դարավերջ Հալեպ ժամանող առևտրականները և Հալեպի վրայով ճրուսաղեն ուխտի գնացողներն այնքան բազմացել էին ու հայերի թիվն այնքան էր աճել, որ կառուցվեց նաև մի նոր եկեղեցի (ս. Քառասուն մանկանց), առաջնորդարան, ինչպես և հյուրատուն, ուր կարող էին օթևանել առևտրականների և ուխտավորների քարավանները:

XVI—XVII դարերում Հալեպի հայկական գաղութը բազմամարդացավ Զուղայից, Երևանից, Ղարաբաղից, էրզրումից, Բաղեշից, Սեբաստիայից, Ակնից, Մալաթիայից, Սասունից, Արաբկիրից, Ամիգից, Տիգրանակերտից, Մարդինից, Ուրֆայից և այլ վայրերից գաղթած ամենատարբեր զբաղմունքի տեր հայերով: 1616 թ. Հալեպում բնակվող հայերի թիվը հաշվվում էր շուրջ 300 տուն³², իսկ 1652 թ. նրանց թիվը հասել էր ավելի քան 20 հազարի³³: XVII դարի վերջերից, երբ Հալեպը աստիճանաբար զրկվեց միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոն լինելու իր դիրքից, հայկական գաղութն անկում ապրեց:

³² Սիմեոն Լեհացի, էջ 220:

³³ Տե՛ս „Documents inédits pour servir à l'histoire du Christianisme en Orient (XVI—XIX)“, London, 1907, t. I, էջ 54: